

Βιβλιοκριτικές προσεγγίσεις

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΣΟΥΤΣΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΒΟΔΑΣ Ο ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟΣ

Κωμωδία συντεθείσα εν έτει αψπε΄: 1785, Σχολιασμένη έκδοση και συνοδευτική μελέτη *Φαναριώτικη Κοινωνία και Σάτιρα*, Δημήτρης Σπάθης, Αθήνα: Κέδρος, 1995.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΒΟΔΑΣ Ο ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟΣ

ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΣΟΥΤΣΟΥ

ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΔΗΜ. ΣΠΑΘΗ

ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ

ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου

Η ΕΠΟΧΗ των Φαναριωτών (Erosa Fanariotilor κατά τους Ρουμάνους ιστορικούς) αρχίζει το 1709 με την άνοδο στο θρόνο της Μολδαβίας του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, γιου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και λήγει το 1821 με την πτώση του Αλέξανδρου Σούτσου στη Βλαχία και του Μιχαήλ Σούτσου στη Μολδαβία¹. Η περίοδος της άνοδου και επικράτησης της ηγετικής τάξης των Φαναριωτών τόσο στα ανώτατα κλιμάκια της εκκλησιαστικής ιεραρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όσο και σε υψηλά αξιώματα του διοικητικού ιστού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που διήρκεσε 112 χρόνια, συμπίπτει στη Δύση με την άνθιση του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού, που ήδη από τα τέλη του 17ου αι. είχε ανατρέψει όλες τις παλαιές αντιλήψεις και είχε θέσει σε νέες βάσεις τη φιλοσοφική θώρηση του κόσμου, με αποτέλεσμα επαναστατικές εξελίξεις στην πολιτική σκέψη, την τέχνη και τη λογοτεχνία. Οι Φαναριώτες, έχοντας δεχτεί ευρωπαϊκή παιδεία, βρισκόντουσαν μοιραία υπό την επήρεια της κοσμογονίας που συντελούνταν τότε στη Δύση. Φιτώριο οι ίδιοι νέων δυνάμεων, πολιτικών στελεχών και πνευματικών ανδρών, δημιούργησαν όπου αυτοί δραστηριοποιήθηκαν (Κωνσταντινούπολη, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Βιέννη, Οδησό, Βενετία) έναν πνευματικό χώρο διασταύρωσης όλων των ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων της εποχής.

Μέσα στο κλίμα αυτό οι Φαναριώτες θα δώσουν τα δικά τους πνευματικά δημιουργήματα. Πολιτικού περιεχομένου τα πρώτα τους έργα, εξέφραζαν το έντονο ενδιαφέρον και τον προβληματισμό της τάξης αυτής για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Το πρώτο φαναριώτικο έργο πολιτικής φιλοσοφίας και ηθικής, απόσταγμα πολιτικής πείρας και δείγμα της ωριμότητας του συγγραφέα του, είναι τα *Φροντισμάτα πολιτικά*² του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου³ του εξ απορρήτων (1641-1709), που τυπώθηκε το 1805, έναν αιώνα μετά το θάνατό του. Ακολουθούν τα έργα του γιου του, Νικόλαου Μαυροκορδάτου (1670-1730): *Περί καθηκόντων βίβλος* (Βουκουρέστι 1719)⁴, έργο φιλοσοφικό που αναφέρεται στα καθήκοντα των ηγεμόνων, που εξετάζονται υπό το πρίσμα της ηθικής, απορρίπτοντας το μακιαβελισμό, *Φιλοθέου πάρεργα* που γράφτηκε το 1718 αλλά τυπώθηκε το 1800, έργο που θεωρείται ως η πρώτη νεοελληνική προσπάθεια γραφής μυθιστορήματος με πρότυπο το αντίστοιχο γαλλικό της εποχής, *Εγχειρίδιον εν ω γνῶμαι και φροντισμάτα περί ήθους και πολιτείας* και *Θέατρον πολιτικόν* έργο του Ambrosio Marliano, μεταφρασμένο από τα λατινικά, ένα είδος εγκολπίου του ηγεμόνα.

Δευτερευόντως οι Φαναριώτες θα ασχοληθούν με την ποίηση, που στη διάρκεια του 18ου αι. παρουσιάζει μια γενικότερη κάμ-

ψη⁵, φυσική απόρροια των επιστημονικών και ηθικών αναζητήσεων του κινήματος του Διαφωτισμού. Ενδεικτικά αναφέρουμε το *Εγκώμιον διά στίχων πολιτικών* στον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο και την *Έμμετρον επιστολήν* στον Κωνσταντίνο Καρατζά, στιχουργήματα (1741-1743) του Δράκου Σούτσου, πρώιμα δείγματα φαναριώτικης ποιητικής⁶, τη *Στοιχειομαχία* (Βενετία, 1746) του Ιωάννη Ρίζου Μανέ, τη *Βοσπορομαχία* (Λειψία, 1766) ποιητικό έργο σε ελληνική γλώσσα του Γάλλου Mompars εγκατεστημένου στην Κωνσταντινούπολη, τον *Καθρέπτην γυναικών*, αφηγηματικά ποιήματα σε δύο τόμους (Λειψία, 1766) του Καιοσάριου Δαπόντε και τέλος σειρά ολόκληρη ερωτικών ποιημάτων με πολλή μελαγχολία και θλίψη, δημιουργήματα στιχοπλόκων των φαναριώτικων κύκλων, που κυκλοφορούσαν με μορφή λευκωμάτων, τις μισμαγίες και που αποτελούν μια ιδιαίτερα ενόθητα της ποιητικής δημιουργίας του 18ου αι.

Το θέατρο, που εξώχως μας ενδιαφέρει στο δημοσίευμα αυτό, είναι το νέο λογοτεχνικό είδος που προσελκύει την προσοχή των φαναριώτικων κύκλων κατά το 18ο αι., για τον ηθικοπλαστικό και τον παιδαγωγικό ρόλο που μπορεί να παίξει στην ηθική βελτίωση και κοινωνικοποίηση του ατόμου, στα πλαίσια πάντα του πνεύματος του Διαφωτισμού. Εάν εξαιρέσει κανείς, τις ελληνικές θεατρικές δημιουργίες του 17ου αι. στην Κρήτη και στα Επτάνησα, το είδος δεν είχε, μέχρι τότε, ιδιαίτερα καλλιεργηθεί. Η στροφή, λοιπόν, των γαλλοτραφών και δυτικοσπουδασμένων Φαναριωτών προς τη σύγχρονή τους ευρωπαϊκή δραματολογία υπήρξε η επιβαλλόμενη λύση. Η μύηση στο νέο είδος αρχίζει με την ανακάλυψη του κειμένου μέσω της ανάγνωσής του στο πρωτότυπο, ευκολία που η γλωσσομάθεια των Φαναριωτών επιτρέπει. Το κενό της ελληνικής θεατρικής παραγωγής έρχονται στη συνέχεια να καλύψουν οι μεταφράσεις ξένων θεατρικών έργων στην ελληνική γλώσσα, *φαινόμενο πολυδιάστατο*⁷, του νεοελληνικού διαφωτισμού. Έτσι η επιδίωξη δημιουργίας ελληνικής δραματολογίας θα περάσει μίαν περίοδο πενήντα, σχεδόν, χρόνων μεταφραστικών προσπαθειών, επιτυχών και μη, μέχρι να φθάσουμε στη συγγραφή, το 1785, του πρώτου πρωτότυπου έργου του φαναριώτικου θεάτρου, της σατιρικής κωμωδίας *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* του Γεωργίου Ν. Σούτσου. Πριν ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο έργο κρίνουμε απαραίτητο να παραθέσουμε ένα χρονολόγιο, μέχρι το τέλος του 18ου αι., των θεατρικών έργων σε ελληνική γλώσσα, πρωτότυπων και μη, που η έρευνα έχει μέχρι σήμερα εντοπίσει:

1741 έχουμε την πρώτη προσπάθεια απόδοσης στα ελληνικά τριών κωμωδιών του Μολιέρου από τα ιταλικά, των έργων *Η κωμωδία του Αναισθήτου* (κώδικας 8242 του British Museum), *Ο κατά φαντασίαν κερα-*

τοφόρος (κώδικας 8243 του British Museum), *Το σχολείον των συζύγων* (κώδικας 1030 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας), χειρόγραφες μεταφράσεις του Ιωάννη Ράλλη που δημοσιεύτηκαν το 1988 σε μια σχολιασμένη έκδοση άρθρα τεκμηριωμένη από την Άννα Ταμπάκη⁸.

1745 Τυπώνεται στη Βενετία από τον Νικόλαο Γλυκό το έργο *Αμύντας* του Τορκόατο Τάσσο, μεταφρασμένο στα ελληνικά από το Γ. Μόρμωρη⁹.

1755 Τυπώνεται στη Βενετία η μετάφραση της *Ζηνοβίας* του Μεταστάσιου, η έκδοση της οποίας λανθάνει¹⁰.

1758 Μεταφράζεται από τον Αναστάσιο Σουζουρή το έργο του Μεταστάσιου *Ο αναγνωρισμός της Σεμράμιδος*, χειρόγραφη μετάφραση που σώζεται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας¹¹.

1770 Τυπώνεται στη Βενετία το ηρωικό δράμα *Ο Πάτρο-Φίτος*¹², (Πιστός βοσκός) του Γκούαρίνο μεταφρασμένο από τον Μιχαήλ Σουμμάκη, ή Συμμαχικό, η έκδοση του οποίου όμως, λανθάνει.

1779 Εκδίδονται στη Βενετία από τον Δημήτριο Θεοδοσίου, σε δύο τόμους, έξι τραγωδίες του Μεταστάσιου¹³ μεταφρασμένες στα ελληνικά από την ιταλική γλώσσα. Πρόκειται για τα έργα: *Αρταξέρξης*¹⁴, *Αδριανός εν Συρία*, *Δημήτριος*, *Η ευσιπλαχνία του Τίτου*, *Σιρόης* και *Κάτων εν Ιτύκη*. Ο μεταφραστής τους δεν μνημονεύεται. Εικάζεται ότι πρόκειται για το συγγραφέα του *Αλεξανδροβόδα του ασυνείδητου*, Γεώργιο Ν. Σούτσο, εκδοχή όμως που παραμένει ανεπιβεβαίωτη¹⁵.

1783 Κυκλοφορούσε ήδη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες σε χειρόγραφη μετάφραση το έργο του Μεταστάσιου *Αχιλλεύς εν Σκύρω*¹⁶.

1785 Γράφεται το πρώτο γνωστό μέχρι στιγμής ελληνικό έργο του φαναριώτικου θεάτρου, η σατιρική κωμωδία *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* από τον Γεώργιο Ν. Σούτσο που δεν εκδόθηκε ποτέ, παρά μόνο πρόσφατα, το Μάιο του 1995, στην προκειμένη άρθρα σχολιασμένη έκδοση από τον Δημ. Σπάθη. Την ίδια χρονιά, μεταφράζεται για πρώτη φορά και ο *Θεμιστοκλής*¹⁷ του Μεταστάσιου καθώς επίσης δύο ακόμη έργα του ίδιου συγγραφέα που περιλαμβάνονται στον κώδικα του Ηλιάσκου, το μονόπρακτο έργο *Η ακατοίκητος νήσος*¹⁸ και το δράμα *Ο Μεγακλής*¹⁹.

1786 Ο Κοζανίτης γιατρός Γεώργιος Σακελλάριος μεταφράζει από τη γερμανική την πεντάπρακτη τραγωδία *Κόδρος*²⁰.

1789 Μεταφράζεται από τον Γεώργιο Σακελλάριο η τραγωδία *Ρωμαίος και Ιουλιία*²¹.

1791 Ο εκδότης Πολυζώης Λαμπαντζιώτης τυπώνει στη Βιέννη τρεις κωμωδίες του Γκολντόνι²² που, σε διάστημα λίγων μηνών, κυκλοφορούν με την εξής σειρά: *Η αρετή της Παμέλας*²³ (Pamela nubile), *Ο δεισιδαίμων αποκτητής των αρχαιοτήτων και οι διχόνοιαι πενθεράς και νύμφης*²⁴ (La famiglia dell' antiquario o sia la suocera e la nuora)

και *Η στοχαστική και ωραία χήρα*²⁵ (La vedova scaltra).

Στο τέλος της ίδιας χρονιάς ο Ν. Γλυκός εκδίδει στη Βενετία άλλο έργο του Γκολντόνι, την κωμωδία *Ο καφενές* (La bottega del caffè) μεταφρασμένη από τον Σπυρ. Βλαντή²⁶.

1794 Τυπώνεται στη Βιέννη από τον Πολυζώη Λαμπαντζιώτη πρώτα ο *Δημοφόντης*²⁷, και ακολουθεί ο *Αχιλλεύς εν Σκύρω*²⁸, έργα και τα δύο του Μεταστάσιου. Επίσης η κωμωδία του Γκολντόνι *Ο καλός οικοκύρης*²⁹ (Il padre di famiglia). Στον πρόλογο του έργου *Δημοφόντης* ο Π. Λαμπαντζιώτης³⁰ γράφει πως έχει την πρόθεση να προχωρήσει στη δημοσίευση και άλλων θεατρικών έργων όπως *Τώμυρις βασίλισσα της Σκυθίας*³¹, *Οι Ολυμπιακοί αγώνες*³², *Η ακατοίκητος νήσος*³³ κ.ά., στοιχείο που αποδεικνύει ότι τα έργα αυτά είχαν ήδη το 1794 μεταφραστεί στα ελληνικά. Οι εκδόσεις όμως αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν.

1795 Ο Ιωάννης Ν. Καρατζάς μεταφράζει τρία έργα του Μεταστάσιου: *Δημοφών*, *Υπερμνήστρα* και *Νήσος η έρημος*³⁴ και ο Ζακωνθός Δημ. Γουζέλης γράφει την κωμωδία *Χάσης* που θα εκδοθεί πολύ αργότερα, το 1851 στη Ζάκυνθο.

1796 Τυπώνονται στη Βιέννη από τον Μαρκίδη Πούλιο οι μεταφράσεις του Γ. Σακελλάριου³⁵, του μελοδράματος *Ορφεύς και Ευρυδίκη* από τη γαλλική, του μελοδράματος *Τηλέμαχος και Καλυψώ* από τη γερμανική και της μονόπρακτης τραγωδίας *Φιλότας*³⁶ του Lessing. Την ίδια χρονιά ο Π. Λαμπαντζιώτης εκδίδει επίσης στη Βιέννη το δράμα *Θεμιστοκλής*³⁷ του Μεταστάσιου.

1797 Τυπώνονται στη Βιέννη τα *Ολύμπια*³⁸ του Μεταστάσιου σε έμμετρη μετάφραση από τον Ρήγα Φεραίο στην έκδοση του *Ηθικού Τρίποδος*.

1798 Εκδίδεται πάλι στη Βενετία η κωμωδία του Γκολντόνι *Το καφενέον* μεταφρασμένο από τον Σπυρ. Βλάντη³⁹, πληροφορία ανεπιβεβαίωτη.

Τέλος, στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα τοποθετείται η χειρόγραφη συλλογή των δέκα παρακάτω κωμωδιών του Γκολντόνι που σώζονται σε κώδικα στη Βασιλική Βιβλιοθήκη τω Βρυξελλών:

1. Η φρόνιμη και υπομονετική γυνή (La moglie saggia)
2. Ο πατήρ της φαμελίας (Il padre de famiglia)
3. Ο ευγενής και αρίφης (Il cavaliere di buon gusto)
4. Ο αληθής και πιστός φίλος (Il vero amico)
5. Η νοικοερά του ξενοδοχείου ήτοι η κάτζα (La locandiera)
6. Θυγάτηρ ευπειθής (La figlia obbediente)
7. Η σώφρων και στοχαστική αρχόντισσα (La dama prudente)
8. Ο εργάτης μουσορούφης (Il prodigo)
9. Η πανούργος και πολύξυρος γυνή (La vedova scaltra)

10. Η καλή γυνή (La buona moglie)
Ο μεταφραστής τους παραμένει ανώνυμος, όμως από τη γλώσσα που χρησιμοποιεί στις μεταφράσεις του εκάδειται ότι ανήκει στο φαναριώτικο χώρο⁴⁰.

Αυτή η σύντομη καταγραφή⁴¹ της θεατρικής μεταφραστικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 18ου αι. και που αποτελεί στην πλειονότητά της πνευματικό έργο του ευρύτερου φαναριώτικου χώρου⁴², σκοπό έχει να παρουσιάσει το μεταφραστικό πλούτο της περιόδου αυτής και να καταδείξει τη μοναδικότητα του ελληνικού έργου *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* του Γ. Ν. Σούτσου. Πράγματι, ανάμεσα στα δράματα του Μεταστάσιου (11 τυπωμένα και 9 χειρόγραφα)⁴³, στις κωμωδίες του Γκολντόνι (5 τυπωμένες και 10 χειρόγραφες)⁴⁴ και του Μολιέρου, που επιλέγονται να μεταφραστούν στα ελληνικά, ανταποκρινόμενα στο πνεύμα του ελληνικού διαφωτισμού, στέκει ο *Αλεξανδροβόδας* ως το μόνο, γνωστό μέχρι σήμερα, πρωτότυπο θεατρικό δημιούργημα του φαναριώτικου πνευματικού χώρου. Το αμέσως επόμενο ελληνικό έργο εντοπίζεται ακριβώς στα 1800 και είναι η *Κωμωδία Επιμηθέως και Πανδύρας* έργο του Επιφάνιου ή Στέφανου Δημητριάδη⁴⁵ (1760-1827) από τη Σκιάθο που κινήθηκε κι αυτός στο περιβάλλον των Φαναριωτών και λίγο αργότερα τα δραματικά πονήματα⁴⁶ *Άσυλον του φθόνου*, *Αυλικός ο πεφωτισμένος*, *Η πατρίς των τρελλών* και *Ο κατηχούμενος ή το κοσμογονικόν θέατρον*, δημιουργήματα και αυτά του συγγραφέα του *Αλεξανδροβόδα* Γ. Ν. Σούτσου, που δημοσιεύονται στη Βενετία το 1805 όπως και το *Δράμα ηρωικών*⁴⁷ του Αθανάσιου Χριστόπουλου που εκδίδεται την ίδια χρονιά στη Βιέννη.

Πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι το έργο των Φαναριωτών, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό έχει γίνει αντικείμενο πολλών αξιολογών μελετών από το 19ο αι. ως τις ημέρες μας. Η βιβλιογραφία⁴⁸ για την περίοδο αυτή και για τη συγκεκριμένη τάξη ανθρώπων είναι πλουσιότερη και συνεχώς επαυξάνεται. Ονόματα γνωστών Ελλήνων ιστορικών και φιλολόγων όπως οι Διον. Ζακυνθνός, Αποστ. Βακαλόπουλος, Νικ. Σβορώνος, Βασ. Σφυρόερας, Κ. Θ. Δημαράς, Λεαν. Βρανούσης, Λουκία Δρούλια, Αικ. Κουμαριανού, Φιλ. Ηλιού κ.ά. και Ρουμάνων όπως οι Ν. Iorga, A. C. Stourdza, M. D. Sturdza, Nestor Camariano, Ariadna Camariano-Cioran, Florin Constantiniu, A. Constantiniu, A. Pippidi, Serban Paracostea, C. Papacostea-Danielopolu κ.ά. κοσμούν με τα έργα τους τη συγκεκριμένη βιβλιογραφία και ανοίγουν δρόμο σε νεότερους μελετητές που με τις έρευνές τους έρχονται να προσθέσουν συνεχώς νέα δεδομένα.

Δεσπόζουσα η φυσιογνωμία του Κ. Θ. Δημαρά⁴⁹ που μελέτησε σε βάθος τους νεότερους αιώνες και συγκρότησε τη νεοελληνι-

κή πολιτισμική ιστορία. Διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. (1964-1970), πρωτοστάτησε στη χάραξη της επιστημονικής πορείας του Κέντρου και κατηύθυνε έρευνες με έμφαση στην ιστορία των γραμμάτων και των ιδεών των νεότερων χρόνων. Δημιούργησε έτσι γύρω του ένα φυτώριο επιστημόνων που ενστερνίστηκαν τις δικές του πνευματικές αναζητήσεις και συνέχισαν υπό την καθοδήγησή του την έρευνα του νεοελληνικού πολιτισμού⁵⁰.

Στην ομάδα αυτή των επιστημόνων εντάχθηκε και ο Δημ. Σπάθης αμέσως μετά την επιστροφή του από τη Ρωσία. Κοινά ενδιαφέροντα έφεραν κοντά τους δύο άνδρες. Μετά από πολύχρονες θεατρικές σπουδές, ο Δημ. Σπάθης είχε στρέψει το ερευνητικό του ενδιαφέρον στη μελέτη του νεοελληνικού θεάτρου με έμφαση στο 18ο αι. και ακολούθως στο 19ο αι. Με τα μελετήματά του: «Οι μεταφράσεις θεατρικών έργων του 18ου αιώνα»⁵², «Άγνωστες μεταφράσεις του Μεταστάσιου και πρωτότυπα στιχογραφήματα: ένα χειρόγραφο του 1785»⁵³, «Η παρουσία του Γκολντόνι στο νεοελληνικό θέατρο»⁵⁴ και *Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*⁵⁵, ο Δημ. Σπάθης καταξιώθηκε ως ειδικός μελετητής του νεοελληνικού θεάτρου κατά το 18ο αι. στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων.

Με ένα γερό εξοπλισμό, θεατρικών σπουδών και γλωσσολογικών, με τις αρετές του σχολαστικού ερευνητή και του φιλόλογου-ανατόμου ο Δημ. Σπάθης συγκέντρωσε όλα τα προσόντα και τις ικανότητες του επιστήμονα που θα μπορούσε να μελετήσει ένα άγνωστο μέχρι τότε έργο. Γι' αυτό και δίκαια ο Κ. Θ. Δημαράς του εμπιστεύτηκε το χειρόγραφο με τον *Αλεξανδροβόδα* και τον προέτρεψε να ασχοληθεί με τη μελέτη του. Μέχρι πρόσφατα λιγοστές ήταν οι πληροφορίες για το έργο αυτό, που έχει σωθεί σε τέσσερα χειρόγραφα⁵⁶:

- α) Το χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.
- β) Το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας με αριθμό 228(60),
- γ) Το χειρόγραφο στην ίδια βιβλιοθήκη που βρίσκεται συσταχθέν με άλλα κείμενα στον κώδικα με αριθμό 1160, και
- δ) Το χειρόγραφο στον κώδικα Ηλιάσκου. Το χειρόγραφο που σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος έχουν πρώτοι καταγράψει οι Ι. και Α. Σακελλίων⁵⁷. Ο πρώτος όμως που έχει περιγράψει το χειρόγραφο παρουσιάζοντας την κωμωδία αυτή του Γ. Ν. Σούτσου ήταν ο Τάσος Βουρνάς σε επιφυλλίδα⁵⁸ στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 26 Απρ. 1940. Με βάση το χειρόγραφο αριθμός 228(60) της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας ο Ρουμάνος ιστορικός Ν. Iorga⁵⁹ έχει κάνει επίσης μια πρόχειρη παρουσίαση της κωμωδίας. Το άλλο χειρόγραφο της ίδιας βιβλιοθήκης στον κώδικα αριθμό 1160 μνημονεύει η Cornelia Paracostea-Danielopolu στη μελέτη της La

satire sociale-politique dans la litterature dramatique en langue grecque des Principautés (1774-1830)⁶⁰, ενώ τον κώδικα έχει ήδη περιγράψει ο Γ. Βαλέτας⁶¹. Τέλος, τον κώδικα Ηλιάσκου με έμφαση πρώτος περιγράψει ο Παναγιώτης Μουλλάς⁶². Από τους ιστορικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας, μόνο ο Κ. Θ. Δημαράς⁶³ μνημονεύει τον *Αλεξανδροβόδα*, ενώ από τους ιστορικούς του νεοελληνικού θεάτρου, μόνο ο Γ. Σιδέρης⁶⁴, έχοντας υπόψη τη δημοσίευση του Τάσου Βουρνά αναφέρει και εκείνος το έργο που μάλιστα χαρακτηρίζει «μολιερικό»⁶⁵.

Ο πρώτος λοιπόν που μελέτησε το έργο σε βάθος και το ενέταξε στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο που ανήκει είναι ο Δημ. Σπάθης. Η παρούσα έκδοση, από τον Κέδρο, στηρίχθηκε στο χειρόγραφο του κώδικα Ηλιάσκου, γιατί η παραβολή των τεσσάρων χειρογράφων μεταξύ τους απέδειξε ότι το πλήρες κείμενο της κωμωδίας διασώζεται στον κώδικα αυτό. Ο Δημ. Σπάθης που μελέτησε εξονυχιστικά και τα άλλα τρία χειρόγραφα συμπλήρωσε από αυτά λέξεις, φράσεις και γενικά παραλείψεις ή αβλεψίες που εντόπισε στο χειρόγραφο του κώδικα Ηλιάσκου.

Η παρουσίαση του θεατρικού κειμένου (σ. 1-139) έγινε σύμφωνα με τους κανόνες της σύγχρονης εκδοτικής πρακτικής. Το έργο συνοδεύεται από υπόμνημα (σ. 145-161), όπου καταγράφονται οι κυριότερες και πιο χαρακτηριστικές παραλλαγές του κειμένου της κωμωδίας που εντοπίστηκαν, ύστερα από αντιπαραβολή του χειρογράφου του κώδικα Ηλιάσκου με το χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Ε) και με αυτά της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας (Ρ). Στη συνέχεια παραθέτονται σημειώσεις-σχόλια (σ. 165-189), όπου ο μελετητής σχολιάζει προτάσεις μέσα από το κείμενο, στα σημεία που κρίνει ότι υπάρχει ανάγκη περισσότερων επεξηγήσεων και ερμηνεύει τις ξενικές ή ιδιωματικές εκφράσεις του κειμένου. Την όλη παρουσίαση συμπληρώνει το γλωσσάριο (σ. 193-199), όπου καταγράφονται μεμονωμένες λέξεις και δίνεται η σημασία τους μέσα στην κωμωδία.

Αυτή η άριστα τεκμηριωμένη έκδοση που μαρτυρεί το λεπτολόγο πνεύμα, τη γλωσσική και φιλολογική κατάρτιση του σχολιαστή, συμπληρώνεται από τη μελέτη του ίδιου, με τίτλο *Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα* (σ. 209-339) που έρχεται να προσθέσει ένα ακόμα απόκτημα στη συγκεκριμένη βιβλιογραφία και να συμβάλει ουσιαστικά στη γνώση του φαναριώτικου θεάτρου. Ο Δημ. Σπάθης με την εργασία του αυτή έφερε στην επιφάνεια ένα άγνωστο, στους περισσότερους, θεατρικό κείμενο που για δύο και παραπάνω αιώνες είχε μείνει στην αφάνεια, ένα έργο-σταθμό στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου και ιδιαίτερα στην ιστορία της νεοελληνικής κωμωδίας και σάτιρας. Ο *Αλεξανδροβόδας* είναι το

πρώτο ελληνικό έργο του φαναριώτικου θεάτρου σε «ένα από τα λίγα πρωτότυπα κείμενα σε ολόκληρη την πριν από το 1800 περίοδο»⁶⁶.

Πολλά και ποικίλα είναι τα στοιχεία εκείνα που το καθιστούν άξιο μεγάλης προσοχής και πολύπλευρης μελέτης. Πρόκειται για έργο ολοκληρωμένο, με κανονική θεατρική δομή, με χαλαρή αλλά συγκροτημένη πλοκή και με σκηνικές οδηγίες που μαρτυρούν το πέρασμα από τις μεταφράσεις-αναγνώσματα στη συγγραφή θεατρικών έργων για σκηνική παρουσίαση, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες για δημόσιες παραστάσεις. Η υπόθεσή του έχει στηριχθεί σε πραγματικά περιστατικά. Άλλωστε η δράση του τοποθετείται στην Κωνσταντινούπολη το 1785, την ίδια δηλαδή χρονιά που γράφεται το έργο. Τα πρόσωπα του έργου είναι επίσης πραγματικά με προεξάρχοντα τον ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, κύριο πρόσωπο της σάτιρας, αλλά και σε πρωταγωνιστικούς ρόλους, πρόσωπα που ανήκουν σε επιφανείς οικογένειες της Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος ο συγγραφέας ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των Σούτσων, ανταγωνιστικής, όπως αποδεικνύεται, αυτής των Μαυροκορδάτων, αν και ο ίδιος κρατήθηκε μακριά από την πολιτική.

Πέρα λοιπόν από αξιολογο θεατρικό κείμενο, τα τελευταία αυτά στοιχεία καθιστούν τον *Αλεξανδροβόδα* κείμενο πολύτιμης μαρτυρίας μιας εποχής. Πρόκειται για μια σατιρική ηθογραφία των Φαναριωτών, ένα ντοκουμέντο των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μιας ολόκληρης κοινωνικής τάξης, που συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπου καταγράφονται οι δολοπλοκίες, οι συμφεροντολογικές σχέσεις και οι ανταγωνισμοί ατόμων και οικογενειών που χειρίζονται την εξουσία ή που κινούνται γύρω από αυτή, ένα κείμενο που πέρα από τους θεατρολόγους, ενδιαφέρει επίσης ιστορικούς και κοινωνιολόγους.

Το έργο του Σούτσου συνιστά επίσης «ανεκτίμητο τεκμήριο για τη μορφή της ελληνικής γλώσσας στον ύστερο 18ο αι.»⁶⁷. Γραμμένος σε γλώσσα ανάμεικτη με «τουρκοφαναριωτισμούς», γαλλικούς και ιταλικούς ιδιωματισμούς, ο *Αλεξανδροβόδας* ενδιαφέρει εξίσου τους ασχολούμενους με την εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που εντοπίστηκαν από το κριτικό πνεύμα του μελετητή, προσέκλυσαν το επιστημονικό του ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα, καρπός της οποίας είναι η *Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα* με την οποία ο Δημ. Σπάθης επεκτείνει τη μελέτη του σε βάθος, στο ιστορικό πλαίσιο, στις συνθήκες της φαναριώτικης κοινωνίας, στα πρόσωπα και στα γεγονότα που είχαν σχέση με την υπόθεση του έργου αλλά και στην ίδια την κωμωδία την οποία αναλύει εξονυχιστικά. Η μελέτη αυτή χωρίζεται σε τρεις υπομελέτες:

α) Η οικογένεια των Σούτσων και ο συγγραφέας της κωμωδίας (σ. 215-278),
β) Ο βοεβόδας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, το πραγματικό ιστορικό πρόσωπο (σ. 283-337) και
γ) Η δραματική σάτιρα του Γ. Ν. Σούτσου Αλεξανδροβόδας ο *ασυνείδητος* (σ. 341-429).

Στην πρώτη παρουσιάζεται όλο το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας των Σούτσων, ξεκινώντας από το γενάρχη της Κωνσταντίνου Δράκο Σούτζο, που εμφανίζεται στη φαναριώτικη ιεραρχία τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. και παρακολουθείται η ζωή κάθε μέλους της οικογένειας και η δράση του τόσο στον πολιτικό στίβο όσο και στον πνευματικό. Με περισσότερες λεπτομέρειες περιγράφεται ο βίος του Νικόλαου Σούτσου, γιου του Κωντίνου Δράκου Σούτζου και πατέρα του συγγραφέα Γεωργίου Ν. Σούτσου, ενώ ξεχωριστό κεφάλαιο (σ. 225-239) αφιερώνεται στα αδέρφια του Νικόλαου Σούτσου, Μιχαήλ και Αλέξανδρο (Αλέκο), των οποίων οι περιπέτειες και η πολυτάραχη σταδιοδρομία διαπλέκονται με πρόσωπα και γεγονότα που θίγονται στον Αλεξανδροβόδα.

Η γενεαλογική και ιστορική αυτή μελέτη της οικογένειας των Σούτσων κλείνει με το κεφάλαιο που αναφέρεται στο συγγραφέα του έργου Γεώργιο Ν. Σούτσο Δραγουμάνη (σ. 239-243). Είναι η πρώτη φορά, που όλες οι διάπαρτες γι' αυτόν λιγοστές πληροφορίες δημοσιεύονται συγκεντρωμένες και με τις οποίες, αριστοτεχνικά συνδυασμένες, ο Δημ. Σπάθης συνθέτει τη βιογραφία και σκιαγραφεί την προσωπικότητα ενός προσώπου, που ως προς το δημόσιο βίο έζησε στην αχλύ της ιστορίας. Επίσης είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται συνολικά και αναλυτικά το συγγραφικό και μεταφραστικό έργο του Γ. Ν. Σούτσου (σ. 244-278), που κατατασσόμενος στους ελάσσονες συγγραφείς δεν είχε μέχρι τώρα απασχολήσει τους ιστορικούς της λογοτεχνίας.

Η δεύτερη υπομελέτη αφιερώνεται στην παρουσίαση του ιστορικού προσώπου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1754-1819), όπου περιγράφεται λεπτομερώς η πολυκύμαντη δημόσια και προσωπική ζωή του καθώς και το πνευματικό του έργο. Μέσα από ιστορικά αποδεικνυόμενα γεγονότα της εποχής και τις μαρτυρίες συγχρόνων με τον Αλ. Μαυροκορδάτο προσώπων, ο Δημ. Σπάθης καταγράφει με οξυδέρκεια τόσο τα σημεία της κωμωδίας που απηχούν την πραγματικότητα όσο και εκείνα που απέχουν από αυτή. Με το ερευνητικό του ταλέντο εντοπίζει το νόθο γιο του Αλ. Μαυροκορδάτου και της ερωμένης του Ταρσής στο πρόσωπο του Ιβάν Αλεξάντροβιτς Γκουλιάνοφ, Ρώσου διπλωμάτη, που είχε επιδείξει φιλελληνικές διαθέσεις στην ελληνική υπόθεση, αποκάλυψη ταυτότητας ενός αγνώστου μέχρι τώρα προσώπου.

Στο τελευταίο μέρος της μελέτης που είναι και το εκτενέστερο παρουσιάζεται το ίδιο το έργο. Αναλύεται η υπόθεση, η δομή του, ο τόπος και ο χρόνος, τα πρόσωπα της κωμωδίας και οι κωμικοί τρόποι που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Σκιαγραφώντας το πορταίτο του Αλεξ. Μαυροκορδάτου, ενός λιμπερτίνου, όπως τον ονομάζει ο Δημ. Σπάθης, προσώπου δηλαδή απομακρυσμένου από τις σταθερές αξίες της κατεστημένης τότε ηθικής, ο μελετητής βρίσκει την ευκαιρία να αναπτύξει τις αντίπαλες ιδεολογίες της εποχής, τις προσκόλλησης δηλαδή στις παραδοσιακές αξίες, που στην προκειμένη περίπτωση εκφράζει ο συντηρητικός και ηθικολόγος Γ. Ν. Σούτσος με τη σάτιρά του αυτή και της απομάκρυνσης από αυτές που εκφράζει η στάση του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου στην προσωπική του ζωή.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη του ο Δημ. Σπάθης διερευνά τις πιθανές επιρροές που είχε δεχτεί ο Γ. Ν. Σούτσος από θεατρομορφα στηλιτευτικά κείμενα του 17ου και 18ου αι., από τη γνωριμία του με ξένους θεατρικούς συγγραφείς μέσω των μεταφραστικών προσπαθειών της εποχής και από τους λιβέλλους σε θεατρική μορφή, πλούσιο είδος του γαλλικού 18ου αι. Τέλος, δεν παραλείπει να αναλύσει το ρόλο της σάτιρας σε περιόδους αλλαγών και κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως ήταν το τέλος του 18ου αι. και να εντάξει τον Αλεξανδροβόδα στη θέση που του αρμόζει στην ιστορία της νεοελληνικής κωμωδίας και ιδιαίτερα αναφερόμενος σε μεταγενέστερες κωμωδίες δημιουργήματα του φαναριώτικου πνευματικού χώρου.

Κλείνοντας το άρθρο μας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η τεκμηρίωση όλων των απόψεων και στοιχείων που παραθέτει ο μελετητής χαρακτηρίζονται από εξαιρετική ενδελέχεια. Γνώστης του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού θεάτρου ο Δημ. Σπάθης έχει μελετήσει σε βάθος την πνευματική παραγωγή του 18ου αι. (έργα πολιτικού περιεχομένου, ποιητικές χειρόγραφες συλλογές, στηλιτευτικά κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και κυρίως θεατρικά έργα πρωτότυπα και μη της εποχής). Έχει συμβουλευτεί επίσης έργα εκκλησιαστικής ιστορίας, γενεαλογικά, ιστορικά Ελλήνων και ξένων ιστορικών συγγραφέων, ιδίως Ρουμάνων και έχει αναδιφήσει ελληνικές, ρουμανικές και ρωσικές αρχειακές πηγές. Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας ο καταξιωμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος διατυπώνει με τρόπο γλαφυρό, σε μια γλώσσα ρέουσα, που καθιστά την εμπειρισταμένη αυτή μελέτη προσιτή στο ευρύ κοινό. Έργο μεγάλο μόχθου, με άποψη αισθητική και εκτυπωτική εμφάνιση, αποτελεί πρότυπο θεατρολογικής ανάλυσης για τους νεότερους μελετητές. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μοσχόπουλος, Θ., *Οι Φαναριώται απολογούμενοι εκ του τάφου*. Εν Βουκουρεστίου, 1898, σ. 12.
2. Το έργο αυτό δεν είναι όμως το πρώτο του συγγραφέα. Έχει προηγηθεί σειρά άλλων έργων διδακτικού περιεχομένου που γράφτηκαν κατά την περίοδο που ο Αλ. Μαυροκορδάτος δίδασσε στην Πατριαρχική Ακαδημία (1665-1672). Ενδεικτικά αναφέρουμε: «*Περί Γραμματικής και Συντάξεως*», «*Σύνοψις ρητορικής τέχνης*», «*Ερμηνεία εις την περί γενέσεως και φθοράς πραγματείαν του Αριστοτέλους*», «*Ρωμαϊκή ιστορία*» (3 τόμοι), «*Ιστορία ιερά ήτοι τα Ιουδαϊκά*», «*Ζητημάτων θεολογικών λύσεις*», «*Πραγματεία περί του ενιαίου της θείας ουσίας*» κ.ά. (Γριστόπουλος, Τ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τομ. Α', Αθήναι, 1966, σ. 230-247).
3. Δημαράς, Κ.Θ. «Alexandre Mavrocordato, Macriavel et La Rocheffoucauld». *Ερανιστής*, αρ. 4, 1966. Βλ. επίσης Camariano Nestor, *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman: son activité diplomatique 1673-1709*. Θεσσαλονίκη, 1970.
4. Κυκλοφόρησε και σε λατινική μετάφραση με τίτλο *De officiis*. Λειψία, 1722. (Vitti, Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1992, σ. 1330.
5. Ο.π. Η κάμψη της ποίησης, σ. 136-142.
6. Σπάθης, Δημήτρης, «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα». Στο *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*. Αθήνα: Κέδρος, 1995, σ. 216.
7. Ταμπάκη, Άννα. *Ο Μολιέρους στη φαναριώτικη παιδεία: τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*. Αθήνα, Ε.Ι.Ε./Κ.Ν.Ε., 1988. Η μετάφραση, φαινόμενο πολυδιάστατο, σ. 24-27. Βλ. επίσης Σπάθης, Δημ., «Οι μεταφράσεις θεατρικών έργων στο 18ο αιώνα». *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 2, 1978.
8. Ταμπάκη, Άννα, *ό.π.*
9. Ευαγγελάτος, Σπύρος, «Γεώργιος Μόρμωρης, ο ποιητής του *Αμύντα*». *Ελληνικά*, τομ. 22, 1969, σ. 173-182.
10. Ηλιού, Φίλιππος, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία*. Αθήνα, 1973, σ. 205-206. Σώθηκαν αποσπάσματα της μετάφρασης αυτής. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, Γλ., *Το θέατρον εν Ζακύνθω από τον ΙΣΤ' μέχρι τον ΙΘ' αι.*, Αθήναι, 1958, σ. 74 κ.εξ.
11. Βρανούσης, Λέανδρος, «Ο Ρήγας και το θέατρο. Η μετάφραση των *Ολυμπίων* του Μεταστασίου». *Θέατρο*, τομ. Α', αρ. 5, Σεπτ-Οκτ. 1962.
12. Είχε προηγηθεί και άλλη έκδοση του έργου αυτού πάλι στη Βενετία το 1658 (Λαδογιάννη-Τζούφη, Τ., *Αρχές του νεοελληνικού θεάτρου: βιβλιογραφία των εντύπων εκδόσεων 1637-1879*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο, 1982, αρ. 73, σ. 53. Στο εξής όπου Λαδογιάννη-Τζούφη, Γ. βλ. Α.Τ.). Για περισσότερα βλ. Κριαράς, Εμμ., «Η μετάφραση του *Pastor Fido* από το Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμμάκη». *Νέα Εστία*, τομ. 76, Χριστούγεννα 1964, σ. 273-297.
13. Σπάθης, Δημ., *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο: επτά μελέτες*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1986, σ. 70-71. Τα έξι αυτά έργα εκδόθηκαν για δεύτερη φορά στη Βενετία το 1806 (Γ.Μ. 437).
14. Ο Αρταξέρξης καθώς και δύο άλλα έργα του Μεταστάσιου, ο *Δημοφών* και *Τα Πάθη του Χριστού* μεταφράστηκαν επίσης στα Επτάησια από τον Ιω. Καντούνη. Όμως δεν εκδόθηκαν ποτέ. Κυκλοφόρησαν σε χειρόγραφο από τα οποία σήμερα σώζονται λίγα αποσπάσματα (Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, Γλ., *Το θέατρον εν Ζακύνθω* *ό.π.*, σ. 46-53 (Α.Τ., σ. 12). Τον Αρταξέρξη έχει μεταφράσει και ο Ανδρέας Σιγούρος (Μπουμπουλίδης, Φαίδων, *Προσολομικοί*. Αθήνα, 1966,

σ. 39-40).

15. Α.Τ., σημ. 52, σ. 80. Βλ. επίσης Σούτσος, Γεώργιος, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*. Αθήνα: Κέδρος, 1995, σ. 247.
16. Σπάθης, Δ., *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο* *ό.π.*, σ. 99. Το έργο θα εκδοθεί αργότερα στη Βενετία το 1794.
17. Ο.π., σ. 13.
18. L' isola disabitata του Μεταστάσιου (*ό.π.*, σ. 97). Με τίτλο *Νήσος η έρημος* μεταφράστηκε επίσης από τον Ιωάννη Ν. Καρατζά (*ό.π.*, σ. 116). Μεταφρασμένο από τον Παναγ. Ματαράγκα το έργο εκδόθηκε στην Αθήνα το 1858 (Γ.Μ. 7549).
19. Πρόκειται για πεζή μετάφραση του δράματος του Μεταστάσιου L' *Olimpiade* (=Ολυμπιακοί αγώνες). Βλ. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 72 και 97.
20. Α.Τ. σημ. 28, σ. 14-15.
21. Θεωρείται πιθανό ότι ο Σακελλάριος χρησιμοποίησε για τη μετάφρασή του όχι το σαιξπηρικό πρότυπο αλλά τη διασκευή του Weiss, ευρύτατα διαδεδομένη τότε στη Γερμανία (*ό.π.*, σ. 74). Υπάρχει έκδοση στην Αθήνα το 1873, με ίδιο τίτλο (Α.Τ., 747).
22. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 199.
23. Δεύτερη έκδοση του έργου από τον Παν. Θεοδοσίου στη Βενετία το 1806 (Γ.Μ. 406). Άλλη μετάφραση του έργου από τον Φραγκίσκο Βαρέ, μαθητή του Σπυρ. Βλαντή εκδίδει στη Βενετία το 1817 ο Νικ. Γλυκίς με τίτλο *Παμέλα ύπανδρος* (Γ.Μ. 991).
24. Λαδάς, Γ. και Χατζηδήμος, Α., *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*. Αθήναι, 1970, αρ. 24. Στο εξής όπου Λαδάς, Γ. και Χατζηδήμος, Α. βλ. Α.Χ.
25. Α.Χ., αρ. 16 και Α.Τ., αρ. 207.
26. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 199.
27. Α.Χ., αρ. 177. Το έργο είχε επίσης μεταφράσει στα Επτάησια ο Ιω. Καντούνης. Βλ. σημ. 14.
28. Α.Χ., αρ. 176. Χειρόγραφη μετάφραση του έργου κυκλοφορούσε ήδη από το 1783 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Βλ. σημ. 16). Το έργο επανεκδόθηκε στη Βιέννη το 1820 (Γ.Μ. 10142).
29. Α.Χ., αρ. 178.
30. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 96.
31. Ο Δ. Σπάθης απέδειξε ότι το έργο η *Τώμυρις ή Τόμυρις*, βασίλισσα της *Σκυθίας*, είναι το τρίπρακτο δράμα του Lalli που η ελληνική του χειρόγραφη μετάφραση περιλαμβάνεται στον κώδικα Ηλιάσκου και μνημονεύεται με τον τίτλο *Τυγράνης* και *Μερώνη* (Σπάθης, Δ., «Τόμυρις, βασίλισσα της Σκυθίας: μία θεατρική μετάφραση του 18ου αιώνα». *Ερανιστής*, τομ. II, 1974. Βλ. επίσης του ίδιου. *Ο Διαφωτισμός...* *ό.π.*, σ. 77-100). Στον κώδικα Ηλιάσκου περιλαμβάνεται επίσης το έργο *Καζεμίρης βασιλεύς της Κύπρου* αγνώστου συγγραφέα. Πρόκειται για μια μετάφραση ξένου έργου, που πιθανότατα μετέφρασε ο ανθολόγος Ηλιάσκος (*ό.π.*, σ. 79-81).
32. Πρόκειται για άλλο τίτλο του έργου *Μεγακλής* (βλ. σημ. 19).
33. Βλ. σημ. 18.
34. Πολίτης, Λίνος, «Παλαιογραφικά από την Ήπειρο». *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τομ. 12, 1973, σ. 368-370. Βλ. επίσης Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 118.
35. Ανέκδοτες παραμένουν οι μεταφράσεις: *Ρομπέρτ* και *Φλοριάδε* τραγωδία καταλογάδην διηρημένη εις δράματα και η πεντάπρακτη γερμανική τραγωδία *Κόδρος* (Α.Τ., σημ. 28, σ. 14-15).
36. Επανεκδόθηκε στη Βιέννη το 1820 στη Συλλογή Διαφόρων Θεατρικών Παιημάτων (Γ.Μ. 10142).
37. Όπως ήδη αναφέραμε το έργο μεταφράστηκε το 1785 για πρώτη φορά, όμως εκδόθηκε το

1796 σε άλλη μεταφραστική παραλλαγή (Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 13. Βλ. επίσης Α.Τ., αρ. 211). Εκδόθηκε επίσης το 1838 (Γ.Μ. 3006) και το 1845 (Γ.Μ. 10483).

38. Πρόκειται για το έργο *Μεγακλής ή Ολυμπιακοί αγώνες* (L' *Olimpiade*) Μεταστάσιου (Βλ. σημ. 19. Βλ. επίσης Α.Τ. αρ. 215 και σημ. 53, σ. 85).
39. Α.Τ., αρ. 206, σ. 82. Βλ. επίσης Σιδέρης, Γιάννης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου*, τόμος Α' 1794-1908. Αθήνα: Μουσείο και Κέντρο Μελέτης του Ελληνικού Θεάτρου, Καστανιώτης, 1990, σ. 115.
40. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 201.
41. Η καταγραφή δεν είναι εδώ εξαντλητική. Υπάρχουν και άλλα έργα που δεν έχουν ακόμα μελετηθεί όπως *Η τραγωδία του Μενέδρου*, *Βασίλειος της Σικελίας* σε χειρόγραφο της Ρουμανικής Ακαδημίας (Πούχνερ, Β., *Η ιδέα του Εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα...* Αθήνα: Πλέθρον, 1993, σ. 93, σημ. 331) κ.ά.
42. Η ένταξή τους στο φαναριώτικο πνευματικό χώρο αποδεικνύεται είτε από τα ονόματα των ιδίων των μεταφραστών, είτε σε περιπτώσεις ανωνυμίας, από την ελληνική γλώσσα που χρησιμοποιούν ανάμεικτη με ιδιωτισμούς και ξενισμούς.
43. Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 13.
44. Ο.π.
45. Σιατόπουλος, Δημ., *Το θέατρο της ρωμοσύνης*. Αθήνα: Φιλippoτής, 1984, σ. 136-138. Του ίδιου, *Το θέατρο του εικοσιένα*. Αθήνα: Αλκαίος, 1972, σ. 132-134.
46. Γ.Μ. 372.
47. Γ.Μ. 307. Πρόκειται για το έργο *Ο θάνατος του Πατρόκλου* (Σπάθης, Δ., *ό.π.*, σ. 23).
48. Είναι δυστυχώς διάσπαρτη. Ευχής έργο θα ήταν η συγκέντρωσή της σε ένα τόμο, εργασία ενδιαφέρουσα για ένα βιβλιογράφο.
49. Δημαράς, Κ.Θ., *Ελληνικός διαφωτισμός*. Αθήνα: 1964. Του ίδιου, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 1977. «Νεοελληνικός διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά». *Ερανιστής*, τομ. 16ος, 1980.
50. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. *Έκθεση εικοσαετίας 1960-1980*. Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1980.
51. *Ερανιστής*, τομ. 11ος, 1974.
52. *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 2, 1978.
53. *Ερανιστής*, τομ. 16ος, 1980.
54. Πρόγραμμα της παράστασης των *Αγροίκων*. Εταιρία θεάτρου «Η Σκηνή». Αθήνα, 1983.
55. Σπάθης, Δ., *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1986.
56. Σούτσος, Γεώργιος Ν., *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*. Αθήνα: Κέδρος, 1995, σ. λα' -λατ'.
57. Σακελλίων, Ι. και Σακελλίων, Α., *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*. Αθήνα, 1892, αρ. 1328 (*ό.π.*, σ. λβ').
58. Η επιφυλλίδα είχε τίτλο *Κονδυλίου δοκίμια*. Αλέξανδρος Βόδας ο ασυνείδητος (*ό.π.*).
59. Ο.π.
60. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, vol. 15, 1974, p. 75-92 (*ό.π.*, σ. λγ').
61. *Αίμος*, αρ. 5-6, 1979, σ. 27-36 (*ό.π.*).
62. *Ερανιστής*, τομ. 3ος, 1965, σ. 215-217 (*ό.π.*).
63. Δημαράς, Κ.Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. 6η έκδ. Αθήνα: Ίκαρος, 1975, σ. 176. Από τους ιστορικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας ο Ηλίας Βουτεριδής μνημονεύει επίσης το όνομα του Γεωργίου Σούτσου «ως στιχογράφου από το Φανάρι που μαζί με άλλους σκέπασε η λησμονιά» (Βουτεριδής, Ηλίας, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: 1000-1930*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1976, σ. 210).

64. Σιδέρης, Γιάννης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου: 1794-1944*. Αθήνα: Μουσείο και Κέντρο Μελέτης του Ελληνικού Θεάτρου, Καστανιώτης, 1990, σ. 115. Από τους υδατοίπους ιστορικούς ούτε ο Ν. Λάσκαρης ούτε ο Μ. Βάλας μνημονεύουν το έργο.

65. Τον χαρακτηρισμό επαναλαμβάνει και η Λαδογιάννη-Τζούφη, Γ. (*Αρχές του νεοελληνικού θεάτρου...* *ό.π.*, σ. 18 και σημ. 40).

66. Σούτσος, Γ.Ν., *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος...* *ό.π.*, σ. ιθ'.

67. Ο.π., σ. κβ'.